

Til Norges Bank

22. oktober 2021

Tilråkning om observasjon av Bombardier Inc

Sammendrag

Etikkrådet anbefaler å sette Bombardier Inc til observasjon i henhold til kriteriet for grov korrupsjon eller annen grov økonomisk kriminalitet i retningslinjene for observasjon og utelukkelse fra SPU.

Bombardier er en av verdens største produsenter av private jetfly og har mer enn 16 000 ansatte i over 12 land. Bombardier produserte også kommersielle fly frem til februar 2020 og var også én av verdens største togprodusenter, men denne delen av virksomheten ble solgt i januar 2021. Selskapet er notert på børsen i Toronto. Ved utgangen av 2020 eide SPU aksjer for 80,7 millioner kroner, tilsvarende en eierandel på 1,03 prosent i selskapet.

Etikkrådets undersøkelser har vist at Bombardier eller selskapets datterselskap kan knyttes til korrupsjonsanklager eller -mistanker i seks land over et tidsrom på mer enn ti år. Alle sakene dreier seg om bestikkelser eller mistenkelige transaksjoner for mer enn 100 millioner USD via agenter, mellommenn eller samarbeidspartnere for å vinne kontrakter for Bombardiers datterselskap.

Retningslinjene for observasjon og utelukkelse fra SPU er fremoverskuende og vurderingstemaet er om det er en uakseptabel risiko for at selskapet medvirker til eller selv er ansvarlig for grov korrupsjon. I vurderingen av om det foreligger en uakseptabel risiko legger Etikkrådet både vekt på hvilke systemer selskapet har på plass for å forebygge korrupsjon, hva selskapet har gjort for å forebygge de aktuelle hendelsene, følge dem opp og kommunisere omkring dem, og hvilken generell korrupsjonsrisiko selskapet gjennom sin virksomhet står overfor.

Toppledelsens kommunikasjon er avgjørende for at et selskap skal kunne etablere en kultur der etiske retningslinjer etterlevs. Det eneste eksempelet Etikkrådet har funnet på at toppledelsen har kommunisert en nulltoleranse for korrupsjon, er en uttalelse fra daværende CEO fra 2014. I lys av korrupsjonsetterforskningene knyttet til selskapet og risikoeksponering i til dels svært krevende markeder mener rådet at en bør kunne forvente en mer aktiv kommunikasjon fra selskapets toppledelse.

Etikkrådet har notert seg at Bombardier lenge har hatt på plass retningslinjer for aktsomhetsvurderinger av tredjeparter. I utgangspunktet mener rådet at dette er positivt, men stiller likevel spørsmål ved implementeringen i praksis av retningslinjene. Selskapet har opplyst at det har gjennomført aktsomhetsvurderinger av samarbeidspartnere og kunder nevnt i denne rapporten uten å finne forhold som utgjør risiko for korrupsjon, samtidig som offentlig tilgjengelig informasjon gir holdepunkter for at disse partnerne/kundene til dels har operert gjennom stråselkaper og til dels vært politisk eksponerte. Avviket mellom hva selskapet selv har opplyst, og den informasjonen rådet har hentet inn fra andre kilder, gjør at Etikkrådet stiller spørsmål ved hvor effektivt selskapet håndterer tredjeparts risiko.

Etikkrådet har også notert seg at Bombardier lenge har hatt et varslingssystem og et eget team for oppfølging og granskning av anklager om mulige uregelmessigheter. Dette er viktig, men rådet legger størst vekt på at selskapet kan vise hvordan varsler blir fulgt opp i praksis.

Rådet har merket seg at selskapet i 2015 og 2016 mottok tre interne varsler knyttet til Aserbajdsjan-prosjektet. Så vidt Etikkrådet vet, satte ikke Bombardier i gang noen granskning av forholdene før svensk politi startet sin etterforskning høsten 2016, og selskapet har heller ikke opplyst om at saken har fått konsekvenser for noen av de involverte i selskapet. Også dette gir etter rådets syn grunnlag for å stille spørsmål ved om selskapets retningslinjer blir fulgt opp i praksis.

Samlet sett er det Etikkrådets vurdering at det i utgangspunktet foreligger en uakseptabel risiko for at Bombardier også i fremtiden vil kunne medvirke til eller selv bli ansvarlig for

grov korrupsjon. Når Etikkrådet likevel ikke tilrår å utelukke Bombardier fra SPU, men å sette selskapet til observasjon, skyldes dette at Bombardier i 2021 solgte ut transportdivisjonen som flertallet av korrupsjonssakene knytter seg til. I forhold til den gjenværende flyvirksomheten var transportdivisjonen i langt større grad involvert i store offentlige anskaffelsesprosjekter, noe som innebærer en høyere korrupsjonsrisiko. Selv om Bombardier fremdeles er et globalt selskap som vil kunne operere i mange krevende markeder med høy risiko for korrupsjon, mener Etikkrådet at det er tvil om utviklingen fremover i tid, jf. § 6 (5) i retningslinjer for observasjon og utelukkelse fra SPU.

I observasjonsperioden vil Etikkrådet både innhente informasjon om Bombardiens antikorrupsjonsarbeid og følge med på om det avdekkes ny informasjon om grove korrupsjonstilfeller eller annen grov økonomisk kriminalitet som selskapet kan knyttes til.

Innhold

1	Innledning	1
1.1	Hva rådet har tatt stilling til	1
1.2	Kilder	2
2	Etikkrådets undersøkelser	2
2.1	Aserbajdsjan	2
2.2	Russland	4
2.3	Sør-Afrika	5
2.4	Indonesia	7
2.5	Korrupsjonshåndhevelse i hjemlandet og korrupsjonsrisiko i land og sektorer der selskapet opererer	8
3	Standarder for etterlevelse og korrupsjonsforebygging	9
4	Informasjon fra selskapet	11
4.1	Bombardiers reaksjoner på korrupsjonsanklagene	11
4.2	Bombardiers tiltak for å forebygge, oppdage og reagere på korrupsjon	12
5	Etikkrådets vurdering	15
6	Tilrådning	17

1 Innledning

Etikkrådet for Statens pensjonsfond utland (SPU) har vurdert fondets investeringer i Bombardier Inc¹ (Bombardier) opp mot retningslinjer for observasjon og utelukkelse fra SPU (de etiske retningslinjene).² Selskapet kan knyttes til korrupsjonsanklager og -mistanker i flere land.

Bombardier er en av verdens største produsenter av privatfly og har mer 16 000 ansatte i over 12 land. Selskapet produserte også kommersielle fly frem til februar 2020 og var også en av verdens største togprodusenter, men denne delen av virksomheten ble solgt til Alstom i januar 2021.³ Selskapet er notert på børsen i Toronto.⁴

Ved utgangen av 2020 eide SPU aksjer for 80,7 millioner kroner, tilsvarende en eierandel på 1,03 prosent i selskapet.⁵

1.1 Hva rådet har tatt stilling til

Bombardier kan knyttes til korrupsjonsanklager og -mistanker i flere land. Anklagene/mistankene gjelder bestikkelser av offentlige tjenestemenn for tildeling av kontrakter. Et selskap kan utelukkes eller settes til observasjon hvis det er en uakseptabel risiko for at det medvirker til eller selv er ansvarlig for grov korrupsjon eller annen grov økonomisk kriminalitet etter de etiske retningslinjene, § 4 bokstav g).

For begrepet grov korrupsjon legger Etikkrådet følgende definisjon til grunn:

Grov korrupsjon foreligger dersom et selskap gjennom sine representanter

a) gir eller tilbyr en fordel – eller forsøker å gjøre det – for utilbørlig å påvirke:

i) en offentlig ansatt tjenestemann i utøvelsen av offentlige plikter eller i avgjørelser som kan tilføre selskapet en fordel, eller

ii) en person i privat sektor som tar avgjørelser eller har innflytelse på avgjørelser som kan tilføre selskapet en fordel,

b) krever eller mottar bestikkelser

og

c) korrupsjonshandlingene som er nevnt i bokstav a og b, utføres på en systematisk eller omfattende måte.

Etter de etiske retningslinjene § 6 (5) kan observasjon benyttes «der det er tvil om vilkårene for utelukkelse er oppfylt, om utviklingen framover i tid eller der det av andre årsaker finnes hensiktsmessig».

I vurderingen av fremtidig korrupsjonsrisiko legger rådet både vekt på hvordan selskapet har respondert på korrupsjonsanklagene, og i hvilken grad selskapet har iverksatt effektive tiltak for å forebygge, oppdage og reagere på korrupsjon. Korrupsjonsrisikoen i sektoren og landene

¹ Issuer ID: 108515.

² <https://lovdata.no/dokument/INS/forskrift/2014-12-18-1793?q=retningslinjer+++pensjonsfond+++utland>.

³ Bombardier Inc., 2021: Financial Report 2020.

⁴ <https://ir.bombardier.com/en/profile> (sist besøkt 04.03.2020).

⁵ Norges Banks nettside, <https://www.nbim.no/en/the-fund/investments/#/2020/investments/equities/5593/Bombardier%20Inc>.

selskapet opererer i, er også momenter i vurderingen. Rådet legger ellers vekt på om selskapet har bidratt til å opplyse saken, og legger til grunn at det er selskapet som må godtgjøre at det arbeider effektivt med å forebygge korrupsjon dersom Etikkrådet skal anse risikoen for fondet som akseptabel.

1.2 Kilder

Informasjonen som er innhentet om korrupsjonsanklagene, stammer hovedsakelig fra internasjonal presse, samt fra dokumenter knyttet til en rettsprosess i Sverige og en granskning i Sør-Afrika. Vurderingen av selskapets antikorrupsjonstiltak er basert på informasjon som er publisert på Bombardiens hjemmeside og i selskapets årsrapporter, og på skriftlig kommunikasjon mellom Etikkrådet og selskapet.

Selskapet har kommentert utkast til tilråding i to omganger.

2 Etikkrådets undersøkelser

Etikkrådets undersøkelser har vist at Bombardier eller selskapets datterselskap kan knyttes til korrupsjonsanklager eller -mistanker i seks land over et tidsrom på mer enn ti år (2004-2016). Tre av forholdene – knyttet til *Gautrain*-kontrakten i Sør-Afrika i 2005⁶, *EverLine*-kontrakten i Sør-Korea i 2004⁷ og *Nederlandse Spoorwegen*-saken i 2015⁸ – vil ikke bli omtalt nærmere nedenfor. I forbindelse med salget av transportdivisjonen til Alstom, opplyser Bombardier at det har satt av en bankgaranti på 250 millioner EURO til Alstom for erstatning av utgifter i forbindelse med bestemte etterlevelselsesrelaterte saker og anklager.⁹

2.1 Aserbajdsjan

I 2013 vant Bombardiens datterselskap – Bombardier Transportation AB i Sverige («Bombardier Sverige») – en kontrakt på 340 millioner USD med Azerbaijan Railways (AZD) på installasjon av togsignalsystemet EBI Lock 950 mellom Baku og Boyuk Kesik i Aserbajdsjan. Bombardier Sverige vant kontrakten som del av et konsortium sammen med det

⁶ The Mail & Guardian, 31. mai 2012: *Gautrain: Massive secret payoffs*, <http://www.armsdeal-vpo.co.za/articles16/gautrain.html>; The Globe and Mail, 30. desember 2017: *How Bombardier's 'success fees' gave them an inside track to deals around the world*, <https://www.theglobeandmail.com/news/investigations/bombardier-success-fees-inside-track-deals/article37454077/>; CBC, 1. April 2015: *South Africa's corruption watchdog probes Bombardier rail deal*, <https://www.cbc.ca/news/business/south-africa-s-corruption-watchdog-probes-bombardier-rail-deal-1.3017026>.

⁷ CBC, 28. januar 2015: *Bombardier Transportation accused of corruption in South Korea*, <https://www.cbc.ca/news/canada/montreal/bombardier-transportation-accused-of-corruption-in-south-korea-1.2935567>; The Globe and Mail, 30. desember 2017.

⁸ Financial Post, 12. juni 2015: *Bombardier Inc turfs employee for allegedly paying for secret details about upcoming contract*, <https://financialpost.com/transportation/bombardier-inc-employee-fired-after-dutch-railway-consultant-received-money-for-confidential-information>.

⁹ Bombardier Second Quarterly Report, 5. august 2021, s. 58, <https://bombardier.com/en/investors/investor-events/2021/financial-results-second-quarter-ended-june-30-2021>.

russiske fellesforetaket Bombardier Transportation (Signal) Ltd. («Signal»)¹⁰ og det aserbajdsjanske selskapet Trans-Signal-Rabita LLC («TSR»)¹¹.

I mars 2017 ble det kjent at Bombardier Sverige var under etterforskning i Sverige, mistenkt for å ha betalt millioner av USD i bestikklser til myndighetspersoner i Aserbajdsjan. Bestikkelsene skal blant annet ha blitt betalt gjennom selskapet *Multiserv*. Nærmere undersøkelser av Multiserv peker i retning av at dette hele tiden har vært et stråselskap.¹²

I forbindelse med etterforskningen kom det frem at Multiserv – gjennom to kontrakter av hhv. januar og juni 2014 – først hadde solgt utstyr til 46 togstasjoner i Aserbajdsjan til Signals avdeling i Aserbajdsjan for USD 104,8 mill. og deretter kjøpt det samme utstyret fra Bombardier Sverige for USD 19 mill. Som mellomledd hadde Multiserv altså tjent 85,8 millioner USD på denne transaksjonen.¹³

Ifølge en artikkel fra OCCRP er også TSR et stråselskap. At TSR ble inkludert i konsortiet i utgangspunktet, skal ha skjedd på oppfordring fra aserbajdsjanske myndigheter. Samtidig skal Signal ha fått anledning til å «skreddersy» de tekniske kravene i anbudet slik at konsortiet ville vinne konkurransen.¹⁴

Da saken mot en russisk ansatt i Bombardier Transportation kom opp for tingretten i Sverige i august 2017, kom det frem at Bombardier hadde gjennomført en aktsomhetsvurdering av TSR, men selskapet har ikke delt denne vurderingen med påtalemyndigheten.¹⁵

I forbindelse med rettssaken kom det også frem at Verdensbanken hadde satt i gang en egen granskning av jernbaneprosjektet, ettersom banken hadde bidratt med 85 prosent av finansieringen. I en foreløpig granskningsrapport som ble presentert i tingretten, fremgår det at Verdensbankens egne undersøkelser indikerer at TSR kan ha blitt brukt av Bombardier til å overføre bestikklser til ansatte i AZD. I henhold til en artikkel i *The Globe and Mail* fra mai 2019, skal banken i et senere brev ("*show-cause letter*") ha gjentatt sine mistanker, nærmere

¹⁰ Bombardier Transportation (Signal) Ltd. ble opprettet av Bombardier og Russian Railways (RZD) i 1996 for å levere signalutstyr til russiske jernbaner. (Kilde: GlobeNewsWire, 12. oktober 2015: *Bombardier Achieves Rail Control Landmark in Russia*, <https://www.globenewswire.com/news-release/2015/10/12/1506130/0/en/Bombardier-Achieves-Rail-Control-Landmark-in-Russia.html>).

¹¹ OCCRP, 17. mars 2017: *Bombardier Sweden Investigated for Alleged Bribery in Azerbaijan*, <https://www.occrp.org/en/agentsofinfluence/bombardier-sweden-investigated-for-alleged-bribery-in-azerbaijan/>; OCCRP, 22. mars 2017: *Bombardier's Azerbaijani Partner Has Chickens and Cows. Who Got the Millions?*, <https://www.occrp.org/en/agentsofinfluence/bombardiers-azerbaijani-partner-chicken-cows-who-got-millions/>.

¹² Se *The Globe and Mail*, 16. desember 2016: *Bombardier and the Putin connection*, <https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/bombardier-and-the-putin-connection/article33354878/>; Companies House UK, <https://beta.companieshouse.gov.uk/company/07306944/officers> (sist besøkt 28. mai 2020); <https://delficorp.com/corporate-services/office-facilities/> (sist besøkt 28. mai 2020). At Multiserv fremstår som et rent stråselskap, blir også bekreftet av OCCRP (17. mars 2017) og av SVT Nyheter (SVT Nyheter, 27. mars 2017: *Affären som spårade ur*, <https://www.svt.se/nyheter/granskning/ug/referens/affaren-som-sparade-ur>), og skal også ha blitt bekreftet av Verdensbanken (*The Globe and Mail*, 10. mai 2019: *World Bank accuses Bombardier of corruption to win contract in Azerbaijan*, <https://www.theglobeandmail.com/business/article-world-bank-accuses-bombardier-of-corruption-to-win-contract-in/>).

¹³ OCCRP, 17. mars 2017; SVT Nyheter, 27. mars 2017.

¹⁴ OCCRP, 22. mars 2017. Undersøkelser gjennomført av Verdensbanken har også bekreftet inntrykket av at TRS er et rent stråselskap. (World Bank Group, Integrity Vice Presidency (Int), 4. august 2016: *Interim Referral Report to the Government of Sweden*, s. 4-7, offentliggjort i forbindelse med påtalemyndighetens fremleggelse av etterforskningsmaterialet for tingretten i Stockholm.

¹⁵ Stockholms Tingsrätt, 11. oktober 2017, dom nr. B 1282-17.

bestemt at Bombardier skal ha brukt TSR til å kanalisere 100 millioner USD til aserbajdsjanske jernbanemyndigheter.¹⁶

Ifølge samme artikkel i *The Globe and Mail* hevdet Verdensbanken at Bombardier hadde lagt opp til å betale Multiserv og et annet antatt stråselsskap til sammen USD 120 mill., og hadde betalt dem i overkant av 50 millioner USD innen juli 2016. Ifølge samme artikkel hadde Verdensbanken også anklaget Bombardier for å legge hindringer i veien for granskningen deres og for å nekte å utlevere bevis til bankens revisjonsteam. Til sist skal det ha vært 24 dokumenter som Bombardier nektet å levere ut med henvisning til at dette var beskyttet av advokatprivilegiet.¹⁷ Verdensbankens granskning var fremdeles pågående i juni 2021.¹⁸

Den Bombardier-ansatte som stod tiltalt i tingretten i Stockholm, ble frikjent i oktober 2017. Avgjørelsen ble anket av den svenske påtalemyndigheten.¹⁹ Da ankesaken skulle starte opp i den svenske *hovrätten* i januar 2020, dukket ikke den tiltalte opp. Ifølge medierapporter hadde vedkommende flyttet hjem til Russland.²⁰ I juni 2021 ble en annen tidligere ansatt i Bombardier Transportation siktet av svenske påtalemyndigheter for bestikkelser i samme sak.²¹

I februar 2020 skal *US Department of Justice* (DOJ) ha kontaktet en representant for Bombardier og etterspurt informasjon og dokumentasjon knyttet til kontrakten i Aserbajdsjan. Ifølge Bombardier samarbeider de med DOJ.²²

2.2 Russland

Signal ble opprettet som et fellesforetak i 1996 mellom Bombardier og Russian Railways (RZD) for å levere signalutstyr til russiske jernbaner, blant annet EBI Lock 950 CBI-systemer som produseres av Bombardier Sverige.²³ I 2011 kjøpte Bombardier seg også inn i RZDs datterselskap Elteza.²⁴ Ifølge Bombardier gjennomførte et internasjonalt advokatfirma en aktsomhetsvurdering av Elteza.²⁵ I 2016 gjennomgikk *The Globe and Mail* ca. 100 transaksjoner mellom 2011 og 2016 knyttet til salg av EBI Lock 950, som viste at Multiserv

¹⁶ The Globe and Mail, 29. august 2017; World Bank Group, Int, 4. august 2016; The Globe and Mail, 10. mai 2019.

¹⁷ The Globe and Mail, 10. mai 2019.

¹⁸ Bombardier Second Quarterly Report, 5. august 2021, s. 58.

¹⁹ Reuters, 11. oktober 2017: *Swedish court rules Bombardier employee not guilty of bribery*, <https://www.reuters.com/article/us-bombardier-sweden/swedish-court-rules-bombardier-employee-not-guilty-of-bribery-idUSKBN1CG118>; Stockholms Tingsrätt, 11. oktober 2017; Reuters, 25. oktober: *Swedish prosecutor appeals Bombardier employee acquittal*, <https://www.reuters.com/article/us-bombardier-appeal/swedish-prosecutor-appeals-bombardier-employee-acquittal-idUSKBN1CU1CO?utm>.

²⁰ Aftonbladet, 5. februar 2020: *Bombardiermålet: Mutmisstänkt kom inte*, <https://www.aftonbladet.se/minekonomi/a/WbBVQQ/bombardiermalet-mutmisstankt-kom-inte>.

²¹ Bombardier Second Quarterly Report, 5. august 2021, s. 58; The Globe and Mail, 9. juni 2021: *Former top Bombardier employee charged in Swedish corruption probe*, <https://www.theglobeandmail.com/business/article-former-bombardier-executive-charged-in-swedish-corruption-probe/>.

²² Bombardier Inc. Financial Report 2020, s. 206, <https://bombardier.com/en/investors/investor-events/2021/financial-results-fiscal-year-ended-december-31-2020>.

²³ GlobeNewsWire, 12. oktober 2015; OCCRP, 5. april 2016: *Wringing Profits from the Russian Railways*, <https://www.occrp.org/en/panamapapers/wringing-profits-from-the-russian-railways/>.

²⁴ Global Railway Review, 2. mars 2011: *Bombardier Transportation Acquires Stake in Russian Railways Subsidiary*, <https://www.globalrailwayreview.com/news/8419/bombardier-transportation-acquires-stake-in-russian-railways-subsidiary/>.

²⁵ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

hadde videresolgt dette til mottagere på russisk side til en samlet importverdi på ca. 160 millioner USD. I de fleste tilfellene var kjøperne Signal eller Elteza.²⁶

Den russiske statsborgeren som grunnla og var første direktør for Multiserv, satt også som nestleder i styret for Elteza.²⁷ I et internt Bombardier-notat fra 2014 beskrives vedkommende som del av "en mindre gruppe mektige personer", som inkluderer en annen russisk statsborger som også kan knyttes til Multiserv. I notatet står det videre at denne gruppen har tilgang til daværende CEO for RZD og nesten alle øvrige sentrale medlemmer av ledelsen i selskapet og jernbanesjefer i de tidlige Sovjet-statene.²⁸ Ifølge notatet kan de med slike forbindelser påvirke både tekniske og kommersielle beslutninger. Notatet opplyser samtidig at selskapet har gjennomført aktsomhetsvurderinger av personene i denne gruppen.²⁹

2.3 Sør-Afrika

I Sør-Afrika har Bombardier blitt knyttet til to separate forhold – *Gautrain* og *Transnet* – hvorav det siste også har forbindelser til sakskomplekset «*GuptaLeaks*» og kommisjonen som har blitt opprettet for å granske anklager om «*State Capture*», korrupsjon og misligheter i den sør-afrikanske staten.³⁰ Det er kun *Transnet* som blir omtalt nedenfor.

Dette forholdet dreier seg om mistanker om bestikklser i forbindelse med kontraktene det sør-afrikanske statlige transportselskapet *Transnet* inngikk i mars 2014 på anskaffelse av 1064 lokomotiver. Kontraktene ble inngått med totalt fire forskjellige selskap, hvorav Bombardiers andel var på 1,2 milliarder USD for leveranse av 240 lokomotiver.³¹

En rapport fra *Public Protector* i Sør-Afrika fra høsten 2016 kaster lys over denne anskaffelsen. Rapporten oppsummerte funnene fra en granskning av anklager om upassende og uetisk adferd av den daværende sør-afrikanske presidenten og andre myndighetspersoner knyttet til en innflytelsesrik familie i forbindelse med avsettelse/oppnevning av statsråder og ledere i statseide selskaper i Sør-Afrika.³² I rapporten står det blant annet at man hadde bevis

²⁶ The Globe and Mail, 16. desember 2016.

²⁷ The Globe and Mail, 16. desember 2016.

²⁸ I tingrettssaken i Sverige kom det også frem at de to russiske statsborgerne også var involverte i Bombardier-prosjekter i Kasakhstan, Turkmenistan og Mongolia. (Kilde: The Globe and Mail, 29. august 2017: *Bombardier culture at heart of bribery case, court told*, <https://beta.theglobeandmail.com/news/world/bombardier-culture-at-heart-of-bribery-case-court-told/article36111064/>).

²⁹ Internt Bombardier-notat av 17. november 2014, <http://www.svtstatic.se/image-cms/svtse/1490603025/svts/article13013520.svt/BINARY/Dokument%2011%20-%20Internt%20PM%20Obodovskiy.pdf> (sist besøkt 02.06.2020).

³⁰ <https://www.statecapture.org.za/>.

³¹ SABC News, 16. februar 2018: *Transnet absolves officials in locomotives scandal*, <https://www.sabcnews.com/sabcnews/transnet-absolves-officials-locomotives-scandal/>; The Globe and Mail, 22. mai 2018: *South African probe urges suspension of controversial US\$1.2-billion Bombardier locomotive deal*, <https://www.theglobeandmail.com/world/article-south-african-investigative-report-suggests-suspending-controversial/>; The Globe and Mail, 30. september 2018: *South African minister demands freeze on Bombardier payments after corruption probe*, <https://www.theglobeandmail.com/business/article-south-african-minister-demands-freeze-on-bombardier-payments-after/>.

³² Public Protector South Africa, 14. oktober 2016: *State of Capture. Report on an investigation into alleged improper and unethical conduct by the President and other state functionaries relating to alleged improper relationships and involvement of the Gupta family in the removal and appointment of Ministers and Directors of State-Owned Enterprises resulting in improper and possibly corrupt award of state contracts and benefits to the Gupta family's business*, Report No: 6 of 2016/17, <https://www.sahistory.org.za/sites/default/files/2019-05/329756252-state-of-capture-14-october-2016.pdf>.

som støttet anklager om at familien også hadde nære forbindelser til vedkommende som var CEO for Transnet fra 2011 til mars 2015.³³

I august 2018 kom det videre frem at sør-afrikanske påtalemyndigheter var i ferd med å etterforske Transnet-anskaffelsen for anklager om misligheter, hvitvasking og korrupsjon som involverte den innflytelsesrike familien.³⁴

I mars 2021 ble det kjent at Transnet og Sør-Afrikas *Special Investigating Unit* (SIU) hadde anmodet Sør-Afrikas høyesterett om å kansellere kontraktene for de 1064 lokomotivene, ettersom man la til grunn at det knyttet seg uregelmessigheter til anskaffelsen. Selv om hovedfokuset var på to kinesiske selskaper, ble det lagt til grunn at også Bombardier burde kjenne til at det knyttet seg uregelmessigheter og ulovligheter til anskaffelsesprosessen og kontraktene.³⁵

Helt siden 2010 og fremover hadde sør-afrikanske medier kommet med rapporter som uttrykte bekymring over tette forbindelser mellom den aktuelle familien og den daværende sør-afrikanske presidenten og hans sønn.³⁶

I forbindelse med offentliggjøringen av mange e-poster gjennom "*GuptaLeaks*" sommeren 2017 kom det frem at den innflytelsesrike familien hadde kjøpt et Global 6000-jetfly fra Bombardier med betydelig rabatt i 2015. I henhold til en artikkel i *The Globe and Mail* fra

³³ Public Protector South Africa, 14. oktober 2016, s. 17; *Globe and Mail*, 7. mars 2018: *Questions mount over Bombardier's deals with notorious Gupta family*, <https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/questions-mount-over-bombardiers-deals-with-notorious-guptafamily/article38230152/>; Public Protector South Africa, 14. oktober 2016, s. 17, 339.

³⁴ News24, 15 August 2018: *Hawks investigate cases related to Gupta-loot worth more than R40 billion*, <https://www.politicsweb.co.za/news-and-analysis/hawks-investigating-r40bn-worth-of-gupta-looting>.

³⁵ Daily Maverick, 9. mars 2021: *Transnet and SIU ask high court to cancel 1,064 locomotive contracts, scene of the Guptas' greatest heist*, <https://www.dailymaverick.co.za/article/2021-03-09-transnet-and-siu-ask-high-court-to-cancel-1064-locomotive-contracts-scene-of-the-guptas-greatest-heist/>; Special Investigating Unit and Transnet, 9. mars 2021: *Transnet and SIU launch review application on 1064 locomotive transaction*, <https://www.transnet.net/Media/Press%20Release%20Office/TRANSNET%20LAUNCHES%20REVIEW%20APPLICATION%20ON%201064%20CONTRACT.pdf>.

³⁶ Se for eksempel AmaBhungane, 14 May 2010: *Zuma 'meddled in mine buyout'*, <https://amabhungane.org/stories/zuma-meddled-in-mine-buyout/>; The Mail & Guardian, 23 July 2010: *Unease over Zuma's Gupta ties*, <https://mg.co.za/article/2010-07-23-unease-over-zumas-gupta-ties/>; Reuters, 10 August 2010: *ArcelorMittal Safrica to buy holder of Sishen rights*, <https://www.reuters.com/article/us-arcelormittalsouthafrica-idUSTRE6792X520100810>; AmaBhungane, 13 August 2010: *Zuma Jnr heading for first billion*, <https://amabhungane.org/stories/zuma-jnr-heading-for-first-billion/>; fin24, 22 August 2010: *Guptas under scrutiny*, <https://www.news24.com/Fin24/Guptas-under-scrutiny-20100822>; Southall, Roger. 2011. *Family and favour at the court of Jacob Zuma*. Review of African Political Economy. Vol. 38, No. 130, December 2011, p. 4; The Mail & Guardian, 25 February 2011: *Cosatu raises red flag on Guptas*, <https://mg.co.za/article/2011-02-25-cosatu-raises-red-flag-on-guptas/>; AmaBhungane, 18 March 2011: *Plum Gupta job for Zuma fiancée*, <https://amabhungane.org/stories/plum-gupta-job-for-zuma-fiancee/>; TechCentral, 23 October 2012: *Guptas score in Telkom bonanza*, <https://techcentral.co.za/guptas-score-in-telkom-bonanza/35755/>; The Mail & Guardian, 30. november 2012: *Guptas 'bankroll' Mrs Zuma's bond*, <https://mg.co.za/article/2012-11-30-00-guptas-bankroll-mrs-zumas-bond/?amp>; BBC, 3 May 2013: *Gupta wedding row: South Africa suspends officials*, <https://www.bbc.com/news/world-africa-22395570>; Daily Maverick, 3 May 2013: *Zuma and the Guptas: the 'symbiosis' continues*, <https://www.dailymaverick.co.za/opinionista/2013-05-03-zuma-and-the-guptas-the-symbiosis-continues/>; The Mail & Guardian, 7 May 2013: *The beginners' guide to the Guptas*, <https://mg.co.za/article/2013-05-07-the-beginners-guide-to-the-guptas/>.

august 2017 hadde familien betalt 52 millioner USD for jettflyet, mens listeprisen i 2015 var 62,3 millioner USD.³⁷

Ifølge en artikkel i *The Globe and Mail* fra mars 2018 ble prisen på 52 millioner USD tilbudt i en e-post 18. februar 2014 fra en VP i Bombardiers flydivisjon til et medlem av den innflytelsesrike familien, måneden før Bombardier signerte lokomotiv-kontrakten med Transnet. I tillegg til den rabatterte prisen inkluderte Bombardiers tilbud også to kredittnotaer til en verdi av 1,35 millioner USD og gratis opplæring av flyets piloter. I samme e-post skal VPen ha forsikret representanten for den aktuelle familien om at de ikke behøvde å betale kontant for mesteparten av kjøpesummen, ettersom Bombardier ville bistå med å innhente et finansieringstilbud.³⁸

I januar 2021 skal US DOJ ha kontaktet en representant for Bombardier og etterspurt informasjon og dokumentasjon knyttet til kontrakten med Transnet samt salget av Global 6000-jettflyet. Ifølge Bombardier samarbeider de med DOJ.³⁹

2.4 Indonesia

I august 2019 ble det kjent at tidligere CEO for Garuda, det nasjonale flyselskapet i Indonesia, hadde blitt arrestert i forbindelse med en større korrupsjonssak knyttet til selskapet. I denne forbindelse kom det frem at vedkommende skulle ha mottatt bestikkløser fra en salgskonsulent i forbindelse med inngåelse av kontrakter på kjøp og leie av Bombardier CRJ 1000-fly. De aktuelle kontraktene ble inngått i tidsrommet 2011-2012.⁴⁰ I mai 2020 ble den tidligere CEO'en og salgskonsulenten dømt til fengsel i henholdsvis 8 og 6 år i Indonesia for korrupsjon og hvitvasking. Ifølge dommen hadde den tidligere CEO'en mottatt 200 000 USD

³⁷ The Globe and Mail, 2. august 2017: *EDC backed Bombardier sale to Zuma allies*, <https://www.theglobeandmail.com/news/world/canada-financed-sale-of-bombardier-jet-to-tycoons-embroiled-in-south-african-scandal-e-mails-show/article35870554/>. I tillegg til referansen til listeprisen i denne Globe and Mail-artikkelen, har den samme prisen blitt vist til i senere medieartikler, for eksempel Business Insider, 31. juli 2018: *Check out the \$62 million Bombardier private jet that's Canada's answer to Gulfstream*, <https://www.businessinsider.com.au/bombardier-global-6000-private-jet-tour-2018-7>, og på nettsidene til forskjellige nyhetssider som fokuserer på flynæringen, slik som *Business Jet Traveler*: <https://www.bjtonline.com/aircraft/bombardier-global-6000> (besøkt 12. mars 2021), og charterselskaper som formidler leie av private jettfly, slik som *Air Charter Advisors*: <https://www.aircharteradvisors.com/global-6000/> (besøkt 12. mars 2021).

³⁸ Globe and Mail, 7. mars 2018. I henhold til et intervju med en sør-afrikansk forretningsmann, gjengitt i samme artikkel, deltok vedkommende på et møte i Zürich høsten 2012 med representanter for Bombardier, Transnet og den innflytelsesrike familien. På dette møtet skal sistnevnte først ha krevd en kommisjon på 20 % av verdien av Bombardiers Transnet-kontrakt for å hjelpe selskapet med å få denne kontrakten. Etter at dette skal ha blitt avvist av Bombardiers representant, skal de isteden ha bedt om å få en betydelig rabatt på et jettfly fra selskapet. At familien skal ha arrangert et møte med togprodusenter i Zürich i 2012, ble også bekreftet av tidligere CEO i *Passenger Rail Agency of South Africa* (PRASA) i forbindelse med en parlaments høring i slutten av januar 2018.

³⁹ Bombardier Second Quarterly Report, 5. august 2021, s. 58-59.

⁴⁰ France24, 8. august 2019: *Ex-Garuda Indonesia boss arrested in major graft probe*, <https://www.france24.com/en/20190808-ex-garuda-indonesia-boss-arrested-major-graft-probe>, Komisi Pemberantasan Korupsi, 7. august 2019: *KPK Summons 3 New Suspects for PT Garuda Indonesia's Bribery Case*, <https://www.kpk.go.id/en/news/press-releases/1109-kpk-summons-3-new-suspects-for-pt-garuda-indonesia-s-bribery-case>; Reuters, 5. november 2020: *Canada's Bombardier faces UK bribery probe over plane sales*, <https://www.reuters.com/article/us-bombardier-sfo-investigation/uks-sfo-probes-bombardier-for-suspected-bribery-corruption-in-indonesia-idUSKBN27L22W>.

i bestiktelser for sin bistand med CRJ 1000-kontrakten.⁴¹ I begynnelsen av november 2020 offentliggjorde britiske *Serious Fraud Office* (SFO) at det hadde satt i gang etterforskning av Bombardier for mistanker om korrupsjon i forbindelse med kontraktene med Garuda.⁴²

I mai 2021 ble det kjent at US DOJ også hadde startet etterforskning av Garuda-saken, og at det i den forbindelse hadde kontaktet Bombardier og etterspurt dokumentasjon og informasjon knyttet til de aktuelle kontraktene på kjøp og leie av Bombardier CRJ 1000-fly i 2011-2012. Ifølge Bombardier samarbeider selskapet med DOJ.⁴³ I juli 2021 kontaktet kanadiske påtalemyndigheter (*Royal Canadian Mounted Police* – RCMP) Bombardier og opplyste om at de også hadde igangsatt etterforskning av den aktuelle saken, og etterspurte dokumentasjon fra selskapet.⁴⁴

2.5 Korrupsjonshåndhevelse i hjemlandet og korrupsjonsrisiko i land og sektorer der selskapet opererer

Korrupsjonshåndhevelse i hjemlandet

Både OECD og Transparency International (TI) har påpekt Canadas begrensede håndhevelse av korrupsjon i utlandet. I 2020 ble Canada rangert i den nest dårligste kategorien (av fire) av TI på grunn av landets svake håndhevelse av OECD-konvensjonen mot bestiktelser.⁴⁵

I mars 2019 ga OECD uttrykk for bekymring over innblanding og politisk press i straffeprosessen mot et annet stort kanadisk selskap vedrørende bestiktelser i utlandet.⁴⁶ Den politiske innblandingen ble senere bekreftet i granskningsrapporten fra Canadas *Conflict of Interest and Ethics Commissioner*.⁴⁷

⁴¹ Komisi Pemberantasan Korupsi, 11. mai 2020: *International Cooperation in the Investigation of Garuda Case*, <https://www.kpk.go.id/en/news/press-releases/1687-international-cooperation-in-the-investigation-of-garuda-case>.

⁴² Serious Fraud Office, 5. november 2020: *SFO confirms investigation into Bombardier*, <https://www.sfo.gov.uk/2020/11/05/sfo-confirms-investigation-into-bombardier/>.

⁴³ Reuters, 6. mai 2021: *Bombardier says U.S. joins investigation into Indonesian jet deals*, <https://www.reuters.com/business/aerospace-defense/bombardier-says-us-joins-probe-into-decade-old-indonesia-jet-deals-2021-05-06/>.

⁴⁴ Bombardier Second Quarterly Report, 5. august 2021, s. 59.

⁴⁵ OECD, 28. mars 2011: *Canada's enforcement of the foreign bribery offence still lagging; must urgently boost efforts to prosecute*, <https://www.oecd.org/corruption/canadasenforcementoftheforeignbriberyoffencestilllaggingmusturgentlyboosteffortstoprosecute.htm>; OECD, 2011. *Phase 3 Report on Implementing the OECD Anti-Bribery Convention in Canada*, s. 25, 34, 59, <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/anti-briberyconvention/Canadaphase3reportEN.pdf>; Transparency International. 2018. *Exporting Corruption. Progress report 2018: Assessing enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention*, s. 35-36, https://images.transparencycdn.org/images/2018_Report_ExportingCorruption_English_200402_075046.pdf; Transparency International. 2020. *Exporting Corruption. Progress report 2020: Assessing enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention*, s. 45-48, https://images.transparencycdn.org/images/2020_Report-Full_Exporting-Corruption_EN.pdf.

⁴⁶ OECD, 11. mars 2019: *OECD will follow Canadian proceedings addressing allegations of political interference in foreign bribery prosecution*, <https://www.oecd.org/corruption/oecd-will-follow-canadian-proceedings-addressing-allegations-of-political-interference-in-foreign-bribery-prosecution.htm>.

⁴⁷ CBC, 14. august 2019: *'I take responsibility,' Trudeau says in wake of damning report on SNC-Lavalin ethics violation*, <https://www.cbc.ca/news/politics/trudeau-snc-ethics-commissioner-violated-code-1.5246551>; Office of the Conflict of Interest and Ethics Commissioner. 2019. *Trudeau II Report*, <https://ciec-cicie.parl.gc.ca/en/investigations-enquetes/Pages/TrudeauIIReport-RapportTrudeauII.aspx>.

Korrupsjonsrisiko i land og sektorer der selskapet opererer

Bombardier var tidligere en av verdens største togprodusenter, men denne delen av virksomheten ble solgt til Alstom i januar 2021. Når det gjelder flyvirksomheten, har Bombardier nå bare virksomhet innen privatfly ettersom den kommersielle flyproduksjonen ble solgt ut i februar 2020.⁴⁸ Da Bombardier solgte ut transportdivisjonen, gikk selskapet fra å ha ca. 60 000 ansatte i 25 land til ca. 16 000 ansatte i 12 land.

I årsrapporten for 2020 oppgir Bombardier inntektene for de ti viktigste markedene for den gjenværende privatflyvirksomheten. USA utgjør det største og viktigste markedet totalt sett, dernest Canada. Flertallet av de spesifiserte markedene befinner seg i den øvre delen av internasjonale korrupsjonsindekser, men ikke alle. Øvrige markeder – kategorisert som "Other" – utgjør ca. 28 prosent av totalen.⁴⁹

3 Standarder for etterlevelse og korrupsjonsforebygging

I sin vurdering av hva selskapet gjør for å hindre fremtidig korrupsjon, ser Etikkrådet blant annet hen til internasjonale standarder for bestep praksis når det gjelder etterlevelse og antikorrupsjon i multinasjonale selskaper. På bakgrunn av disse standardene kan det utledes noen hovedprinsipper for hvilke grep et foretak bør ta for å etablere og gjennomføre et effektivt antikorrupsjonsprogram.⁵⁰

Samtlige standarder for bestep praksis legger til grunn at toppledelsen må være genuint involvert i arbeidet for at selskapet effektivt skal være i stand til å forebygge korrupsjon. Det er viktig at ledelsen tydelig kommuniserer en nulltoleranse for korrupsjon, og at selskapet kommuniserer betydningen av det korrupsjonsforebyggende arbeidet til ansatte, forretningspartnere og representanter.⁵¹

For å kunne definere systemer og et anti-korrupsjonsprogram som er tilpasset den konkrete virksomheten, må det gjøres en målrettet kartlegging og vurdering av korrupsjonsrisikoen i

⁴⁸ Bombardier, 12. februar 2020: *Airbus and the Government of Québec become sole owners of the A220 Programme as Bombardier completes its strategic exit from Commercial Aviation*, <https://bombardier.com/en/media/news/airbus-and-government-quebec-become-sole-owners-a220-programme-bombardier-completes-its?page=0&category=All&year=2020&month=2>.

⁴⁹ Bombardier Inc., 2021: Financial Report 2020, s. 144.

⁵⁰ Internasjonalt anerkjente veiledninger og prinsipper for hvordan et antikorrupsjonsprogram kan utformes finnes blant annet i: ISO 37001:2016: *Anti-bribery management systems – Requirements with guidance for use*; UNODC. 2013. *An Anti-Corruption Ethics and Compliance Programme for Business: A Practical Guide*, tilgjengelig på https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2013/13-84498_Ebook.pdf; U.S. Department of Justice (DOJ) og U.S. Securities and Exchange Commission (SEC). 2012. *A Resource Guide to the U.S. Foreign Corrupt Practices Act*, tilgjengelig på <https://www.justice.gov/sites/default/files/criminal-fraud/legacy/2015/01/16/guide.pdf>; OECD. 2010. *Good Practice Guidance on Internal Controls, Ethics and Compliance*, tilgjengelig på <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/44884389.pdf>; Transparency International (TI). 2013. *Business Principles for Countering Bribery*, tilgjengelig på http://www.transparency.org/whatwedo/publication/business_principles_for_countering_bribery.

⁵¹ UNODC (2013), kapittel III, bokstav A; OECD (2010), Annex II, bokstav A), punkt 1.; TI (2013), punkt 6.1. Se også World Bank Group (WBG). 2010. *Summary of World Bank Group Integrity Compliance Guidelines*, punkt 2.1, tilgjengelig på <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/06476894a15cd4d6115605e0a8903f4c-0090012011/original/Summary-of-WBG-Integrity-Compliance-Guidelines.pdf>.

hele virksomheten. Det er et minstekrav at selskapet gjennomfører solide forebyggende tiltak på de områdene der selskapet er mest eksponert for risiko.⁵²

For å oppnå en effektiv gjennomføring av systemene må man utvikle gode opplæringsopplegg for ansatte og forretningspartnere som selskapet har kontroll eller bestemmende innflytelse over. Særlig toppledere, mellomledere og ansatte i risikoutsatte posisjoner må få særskilt tilpasset undervisning.⁵³

Det er videre viktig at selskapet gjennomfører aktsomhetsvurderinger av tredjeparter, såkalt *due-diligence*, at tredjeparter i risikofylte områder gis opplæring i antikorrupsjon og følges opp jevnlig, og at det føres kontroll med at betalingene til disse står i et proporsjonalitetsforhold til det arbeidet som er utført.⁵⁴ Oppfølgingen av tredjeparter kan blant annet omfatte regelmessige gjennomganger og oppdateringer av risikovurderingene og *due diligence*-prosessene, gjentatte internett- og databasesøk for å identifisere nye røde flagg, samt regelmessige og/eller risikobaserte revisjoner.⁵⁵

Ledelsen må sette klare forventninger til at ansatte opptrer i samsvar med antikorrupsjonsprogrammet og til å varsle ved mistanke om brudd på interne regler. Det bør etableres systemer hvor ansatte og andre kan varsle anonymt og uten risiko for represalier.⁵⁶ Selskapet bør ha en entydig framgangsmåte for granskning av varslinger om brudd på retningslinjer, og det må synliggjøres hvilke reaksjoner som ilegges enkeltpersoner som bryter dem.⁵⁷

Antikorrupsjonsprogrammet må overvåkes og forbedres basert på både intern erfaring, utvikling av risiko i virksomheten og nye lover og standarder for beste praksis.⁵⁸

Ifølge beste praksis er det helt sentralt at arbeidet med korrupsjonsforebygging er delegert til en egen funksjon eller en person som har nødvendige ressurser og autonomi. Det forutsettes at etterlevelsesavdelingen har direkte tilgang til konsernledelsen og til styret.⁵⁹ Videre er det sentralt at etterlevelsesavdelingen har tilstrekkelige ressurser og kompetanse.

⁵² Dette følger blant annet av UNODC (2013), kapittel II; OECD (2010), Annex II, bokstav A); DOJ og SEC (2012), kapittel 5, side 58-59; UK Ministry of Justice. 2011. *The Bribery Act 2010 Guidance*, Principle 3, tilgjengelig på <https://www.gov.uk/government/publications/bribery-act-2010-guidance>. En mer utfyllende veiledning for hvordan slike risikovurderinger kan gjennomføres er blant annet Global Compact's *A guide for anti-corruption risk-assessment* (2013), tilgjengelig på https://www.unglobalcompact.org/docs/issues_doc/Anti-Corruption/RiskAssessmentGuide.pdf.

⁵³ UNODC (2013), kapittel III, bokstav H; OECD (2010), Annex II, bokstav A), punkt 8; TI (2013), punkt 6.4; WBG (2010), punkt 7.

⁵⁴ OECD (2010), Annex II, bokstav A), punkt 6, i); TI (2013), punkt 6.2.; WBG (2010), punkt 5.

⁵⁵ World Economic Forum-Partnering Against Corruption Initiative (WEF-PACI). 2013. *Good Practice Guidelines on Conducting Third-Party Due Diligence*, pkt. 4 b, s. 14, http://www3.weforum.org/docs/WEF_PACI_ConductingThirdPartyDueDiligence_Guidelines_2013.pdf.

⁵⁶ UNODC (2013), kapittel III, bokstav I og J; OECD (2010), Annex II, bokstav A), punkt 9 og 11, ii); TI (2013), punkt 6.3.1. og 6.5.1.; WBG (2010), punkt 8.1, 9.1 og 9.3.

⁵⁷ UNODC (2013), kapittel III, bokstav J og K; WBG (2010), punkt 10.

⁵⁸ UNODC (2013), kapittel III, bokstav L; OECD (2010), Annex II, bokstav A), punkt 12; TI (2013), punkt 6.8 og 6.10; WBG (2010), punkt 3.

⁵⁹ Dette følger blant annet av DOJ og SEC (2012), kapittel 5, side 58; OECD (2010), Annex II, bokstav A), punkt 4.; WBG (2010), punkt 2.3.

4 Informasjon fra selskapet

4.1 Bombardiens reaksjoner på korrupsjonsanklagene

I forbindelse med rettssaken knyttet til togsignalprosjektet i *Aserbajdsjan* benektet Bombardier anklagene om at selskapet hadde handlet uriktig, samtidig som de understreket at man tok anklagene alvorlig ettersom de beskrev handlinger som ikke reflekterte selskapets verdier og høye standarder.⁶⁰ Da det ble kjent at Verdensbanken også gransket selskapet i forbindelse med samme prosjekt, uttalte Bombardier at det samarbeidet med bankens granskning.⁶¹

Når det gjelder *Multiserv*, opplyser Bombardier at dette selskapet har vært ansvarlig for logistikkadministrasjon og sikringsvirksomhet («*hedging*») mot valutafluktasjoner. Bombardier anfører videre at et anerkjent internasjonalt advokatfirma gjennomførte en aktsomhetsvurdering av Multiserv før de inngikk samarbeid med selskapet, og at ytterligere gjennomganger ble utført etter dette. Alle gjennomgangene skal ha konkludert med at Multiserv hadde et godt omdømme som selskap.⁶²

Etter at *The Globe and Mail* hadde publisert en artikkel om Bombardiens virksomhet i *Russland* i midten av desember 2016,⁶³ publiserte selskapet et motsvar på sin hjemmeside en uke senere.⁶⁴ I svaret anfører Bombardier at det i alle land til enhver tid opptrer i full overensstemmelse med alle lover og egne etiske retningslinjer, som stiller strengere krav enn det som følger av loven. Ifølge Bombardier ble det heller ikke identifisert noen forhold av betydning da det ble gjennomført aktsomhetsvurderinger av de aktuelle forretningspartnerne, av Elteza eller de andre virksomhetene som selskapet hadde forretnings samarbeid med i Russland.⁶⁵

I 2018, da spørsmålet om en eventuell kobling mellom salget av et privatfly til den innflytelsesrike familien i *Sør-Afrika* og anskaffelsen til Transnet kom opp, bekreftet en VP i Bombardiens kommunikasjonsavdeling at e-posten hadde blitt sendt, men hevdet at selskapets etiske retningslinjer var blant de strengeste innenfor bransjen, og pekte videre på at Bombardier hadde null toleranse for uetisk eller upassende atferd i sin forretningsaktivitet.⁶⁶ I et brev til Etikkrådet har Bombardier gjentatt tidligere uttalelser om at det ikke er noen forbindelse mellom salget av jetflyet og Transnet-kontrakten, og hevder også at salgsprisen da kontrakten ble undertegnet, var å anse som markedspris ettersom det er vanlig at listepreisen er gjenstand for forhandlinger mellom partene, tilsvarende situasjonen ved kjøp av nye biler. Bombardier peker videre på at aktsomhetsvurderingen som ble gjennomført før undertegning av kontrakten og overlevering av flyet i 2015, ikke fant noen røde flagg eller anklager.⁶⁷

⁶⁰ The Globe and Mail, 25. august 2017: *Wiretaps of executives reveal details in Bombardier bribery, collusion case*, <https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/international-business/bombardier-executives-colluded-with-foreign-officials-auditors-allege-in-bribery-probe/article36088275/>.

⁶¹ The Globe and Mail, 9. juni 2017: *World Bank probing Bombardier railway deal*, <https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/world-bank-probing-bombardier-deal/article35259156/>.

⁶² Bombardier, 22. desember 2016: *Setting the Record Straight*, <https://bombardier.com/en/media/news/setting-record-straight>.

⁶³ The Globe and Mail, 16. desember 2016.

⁶⁴ Bombardier, 22. desember 2016.

⁶⁵ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁶⁶ The Globe and Mail, 7. mars 2018.

⁶⁷ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

I forbindelse med offentliggjøringen av SFOs etterforskning av Bombardiers salg av fly til Garuda i *Indonesia*, uttalte Bombardier at det skulle samarbeide med etterforskningen og sette i gang en intern granskning.⁶⁸ Bombardier har senere informert rådet om at ingen tiltaler har blitt reist mot selskapet eller dets ansatte i denne saken, og at ingen ansatte har blitt innkalt som vitner i forbindelse med rettssaken i *Indonesia*.⁶⁹

4.2 Bombardiers tiltak for å forebygge, oppdage og reagere på korrupsjon

I tillegg til informasjonen på selskapets hjemmeside har Bombardier i flere omganger gitt supplerende informasjon om sine antikorrupsjonstiltak, samt delt flere av sine interne retningslinjer i svarbrev til Etikkrådet.

Tonen fra toppen:

Fra dokumentasjonen Etikkrådet har mottatt fra selskapet, fremgår det at Bombardier har hatt en «nulltoleranse»-politikk for korrupsjon, kommunisert av selskapets daværende CEO, siden 2014.⁷⁰ Ifølge Bombardier har både CEO og andre toppledere i selskapet kommunisert dette budskapet en rekke ganger i årenes løp.⁷¹ Bombardier har gitt Etikkrådet tilgang til ganske omfattende dokumentasjon, men det har vært vanskelig for rådet å finne spesifikke eksempler på at CEO, styreleder eller andre i toppledelsen – gjennom skriftlig kommunikasjon eller på andre måter – har kommunisert en nulltoleranse for korrupsjon eller bestikkelser.⁷²

Risikovurderinger:

Bombardier opplyser at selskapet gjennomførte en global risikovurdering ("*Global Compliance Risk Assessment – GCRA*"), hvor korrupsjonsrisiko var ett av hovedelementene for første gang i 2020. Bombardier har latt Etikkrådet få innsyn i en overordnet beskrivelse av hvordan GCRA ble gjennomført, men har ikke besvart Etikkrådets spørsmål om hva selskapet sentralt vurderer som de viktigste korrupsjonsrisikoene, hvordan disse er prioritert, og hvilke tiltak som er besluttet for å håndtere disse risikoene.⁷³

I 2018 satte Bombardier i gang et eget arbeid for å vurdere etterlevelsesrisiko, herunder korrupsjonsrisiko på landnivå ("*Country Risk Evaluation Tool – CRET*") for transportdivisjonen. Bombardier har latt Etikkrådet få innsyn i et eksempel på risikovurdering på landnivå som indikerer at systemet også blir brukt i praksis.

Rådet har spurt Bombardier om selskapet har et risikovurderingsverktøy tilsvarende CRET for den gjenværende flyvirksomheten (BA). Som svar til dette har Bombardier pekt på at den type næringsvirksomhet, produkter og tjenester som BA er ansvarlig for, krever litt andre verktøy og prosesser enn de som har blitt anvendt i transportvirksomheten. Blant annet er det et sterkere fokus på "*Know Your Client*" (KYC)-prosedyrer.⁷⁴

Retningslinjer:

Bombardier opplyser at det har hatt etiske retningslinjer («*Code of Conduct*») på plass siden 1979 og egne antikorrupsjonsregler siden 1999.⁷⁵ Selskapet har gitt rådet innsyn i de to

⁶⁸ Reuters, 5. november 2020.

⁶⁹ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁷⁰ Bombardier Anti-Corruption Manual, September 2014, s. 4.

⁷¹ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁷² Brev fra Bombardier av 5. august 2020; Brev fra Bombardier av 6. mars 2021; E-post fra Bombardier av 21. april 2021.

⁷³ Brev fra Etikkrådet av 3. juli 2020; Brev fra Bombardier av 6. mars 2021; Møte med Bombardier 12. januar 2021.

⁷⁴ E-post fra Bombardier av 21. april 2021.

⁷⁵ Møte med Bombardier 12. januar 2021.

seneste versjonene av antikorrupsjonsreglene, henholdsvis fra 2014 og 2019. Av forskjellige grunner er disse utgavene av reglene ikke direkte sammenliknbare, men etter rådets syn ser det ut til at begge versjonene oppfyller krav som følger av relevante internasjonale retningslinjer. Reglene fra 2019 gjelder for alle ansatte og ledere i selskapet, samt for fellesforetak der Bombardier har en kontrollerende eierandel.

På spørsmål fra Etikkrådet om selskapet har en egen plan for sitt antikorrupsjonsarbeid, har Bombardier opplyst at antikorrupsjonsarbeidet er en integrert del av selskapets etikk- og etterlevelsprogram.⁷⁶

Opplæring:

Bombardier opplyser at det lanserte seks forskjellige e-læringsmoduler i 2012 som fokuserte spesifikt på forskjellige aspekter ved anti-korrupsjon. I 2018 innførte selskapet et mer strukturert opplegg for opplæringen, som gjorde det mulig for dem å få en bedre oversikt over hvilke ansatte som til enhver tid hadde gjennomført forskjellige deler av opplæringen.⁷⁷

Bombardier har gitt Etikkrådet innsyn i en overordnet beskrivelse av selskapets opplegg for opplæring i etikk og etterlevelse. Det fremgår her at e-læring er sentralt ettersom det gjør det enklere å nå ut til et stort antall ansatte og dekke mange forskjellige temaer. For de gruppene av ansatte som kan være spesielt utsatte for forskjellige typer etterlevelsrisiko, har Bombardier også utviklet egne, mer omfattende og tilpassede opplegg med klasseromsundervisning.⁷⁸

Opplæringsmaterieell som Etikkrådet har fått tilgang til, dekker de samme hovedtemaene som er regulert av selskapets antikorrupsjonsregelverk. Materiellet inneholder også enkelte eksempler på konkrete *case*.⁷⁹

Organisering:

Bombardier har en egen enhet – «*Ethics and Compliance Office*» (ECO) – som er ansvarlig for Bombardiens etikk og etterlevelsarbeid.⁸⁰ ECO ble opprettet i 2003 og ledes av *Chief Ethics and Compliance Officer* (CECO) som rapporterer administrativt til Bombardiens *General Counsel*, og direkte til styrets revisjonskomité. Ifølge Bombardier har CECO også direkte adgang til toppledelsen og møter CEO på regelmessig basis. Per mars 2021 var det åtte fulltidsansatte i ECO. I tillegg oppgir selskapet at det har opprettet et nettverk bestående av 15 'ambassadører', som skal være lokale ressurspersoner knyttet til etikk- og etterlevelsesspørsmål for de ansatte. I tillegg opplyser Bombardier at det har et eget granskningsteam på tre ansatte som etterforsker alle varsler om mulige uregelmessigheter, inkludert korrupsjon, misligheter og ulovlig kartellsamarbeid. Bombardier har ikke gitt et klart svar på Etikkrådets spørsmål om hvor mange i ECO som arbeider spesifikt med antikorrupsjon, men har understreket at alle ansatte har solid erfaring med etterlevelsarbeid, inkludert anti-korrupsjon.⁸¹

Bruk av tredjeparter og aktsomhetsvurderinger av disse:

Bombardier har gitt Etikkrådet innsyn i alle versjonene av selskapets retningslinjer for aktsomhetsvurderinger av tredjeparter. Det synes som disse retningslinjene har vært gjennom flere substansielle revisjoner siden de første versjonene ble vedtatt. Så langt rådet kan se,

⁷⁶ Brev fra Bombardier av 5. august 2020.

⁷⁷ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁷⁸ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁷⁹ Brev fra Bombardier av 5. august 2020; Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁸⁰ Bombardier 2019 Activity Report, s. 24, <https://bombardier.com/en/sustainability/resources-and-publications>.

⁸¹ Brev fra Bombardier av 5. august 2020; Brev fra Bombardier av 6. mars 2021; E-post fra Bombardier av 21. april 2021.

synes de beskrevne sjekkpunktene, verktøyene og prosessene i de seneste versjonene i stor grad å være i samsvar med de krav som følger av gjeldende internasjonale retningslinjer på dette området knyttet til korrupsjon, hvitvasking, eksportkontroll, m.m.⁸²

Bombardier har opplyst at aktsomhetsvurderinger er et integrert element i selskapets kommersielle virksomhet som gjennomføres der selskapet anser det nødvendig og hensiktsmessig, og at slike undersøkelser lenge har vært en sentral del av selskapets etterlevelsessystem ("*Compliance Management System*" – CMS). Håndtering av identifisert korrupsjonsrisiko er en viktig del av slike undersøkelser. Selskapet anfører videre at det har solide og standardiserte prosesser på plass for å sikre at aktsomhetsvurderingene blir gjennomført på en ordentlig og enhetlig måte gjennom hele virksomheten. Ifølge Bombardier er pågående monitorering av tredjeparter også en del av selskapets prosedyrer for slike undersøkelser.⁸³

På bakgrunn av det som har kommet frem i medierapporter og andre undersøkelser om den innflytelsesrike familien i Sør-Afrika, TSR og Multiserv, har Etikkrådet etterspurt rapportene fra aktsomhetsvurderingene som selskapet gjorde i forbindelse med flysalget i Sør-Afrika i 2014-2015, opprettelsen av konsortiet med TSR i Aserbajdsjan i 2013, og inngåelsen av samarbeidet med Multiserv i 2011. Dette har imidlertid blitt avvist av Bombardier med henvisning til de pågående etterforskningene/rettsprosessene. Etikkrådet har også etterspurt dokumentasjon som kan forklare hva slags tjenester Multiserv faktisk utførte under kontrakten i Aserbajdsjan, men også dette har blitt avvist med samme begrunnelse.⁸⁴

Etikkrådet har også etterspurt nærmere informasjon om hvor mange tredjeparter (salgsagenter, konsulenter, forretningspartnere m.m.) selskapet har kontrakt med. Bombardier har opplyst at de i 2018 besluttet å fase ut de aller fleste avtalene de hadde med såkalte «foretrukne» salgsagenter («*sales representatives*»). I stedet legger selskapet nå opp til en *ad hoc*-basert løsning hvor agenter blir engasjert på enkeltbasis i de tilfellene hvor selskapets eget salgsteam ikke vil være i stand til å vinne en kontrakt uten bistand fra den eksterne salgsgenten.⁸⁵

Varsling og granskninger:

Fra og med 2005 fikk Bombardier et eget elektronisk varslingssystem, hvor ansatte har kunnet rapportere via en ekstern og anonym varslingstjeneste. Ifølge Bombardier har selskapet lenge hatt prosedyrer for fordeling, granskning og rapportering av innkommende varsler. I 2020 etablerte selskapet også en egen funksjon med ansvar for koordinering av granskninger.⁸⁶

Bombardier har gitt rådet innsyn i en kort beskrivelse av dets granskningsprosess. Ifølge Bombardier blir alle anklager om mulige uregelmessigheter gransket av selskapets eget granskningsteam. Dette teamet ledes av *Global Head of Investigation*, som rapporterer til selskapets *General Counsel*.⁸⁷

På spørsmål fra Etikkrådet i juli 2020 om hva som har vært reaksjonene ved bekreftede varsler om korrupsjon, opplyste Bombardier at ECO ikke hadde mottatt noen varsler om korrupsjon som hadde blitt bekreftet/underbygget de siste fem årene.⁸⁸ Bombardier skal imidlertid ha mottatt tre interne varsler knyttet til prosjektet i Aserbajdsjan og bruken av

⁸² Brev fra Bombardier av 5. august 2020; Brev fra Bombardier av 25. september 2020; E-post fra Bombardier av 21. april 2021.

⁸³ Brev fra Bombardier av 5. august 2020; Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁸⁴ Brev fra Bombardier av 5. august 2020.

⁸⁵ Brev fra Bombardier av 25. september 2020.

⁸⁶ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁸⁷ Brev fra Bombardier av 6. mars 2021.

⁸⁸ Henholdsvis brev fra Etikkrådet av 3. juli 2020 og brev fra Bombardier av 5. august 2020.

Multiserv mer generelt i tidsrommet mars 2015 til mai 2016. Det første varselet, en e-post fra mars 2015, skal ha dreid seg om uregelmessigheter knyttet til Aserbajdsjan-prosjektet. Dette varselet skal ha blitt fanget opp i forbindelse med Verdensbankens granskning av prosjektet.⁸⁹ De to andre varslene – også i form av interne e-poster sendt henholdsvis i september 2015 og mai 2016 – ble offentliggjort i forbindelse med påtalemyndighetens framleggelse av etterforskningsmaterialet i tingrettssaken i Stockholm i august 2017. I begge e-postene fremgår det at avsenderne har inntrykk av at Multiserv er et stråselsskap uten noen reell forretningsaktivitet. I den ene e-posten tar avsenderen også opp den aktuelle transaksjonen hvor Multiserv satt igjen med en fortjeneste på 89,3 millioner USD og påpeker at selskapet ikke tilfører noen tilleggsverdi til handelen.

De to siste varslene er sendt av to forskjellige ansatte i forskjellige deler av virksomheten. Etter hva Etikkrådet kjenner til, satte ikke Bombardier i gang noen granskning av forholdene før svensk politi startet sin etterforskning høsten 2016. I sin årsrapport opplyser Bombardier at det satte i gang en intern granskning av forholdene i oktober 2016.⁹⁰ Til Etikkrådet opplyser Bombardier at det så langt ikke er funnet noen bevis på at selskapet har betalt eller tilbudt bestikklser til offentlig ansatte. Etikkrådet har spurt om å få rapporten fra granskningen eller å få opplyst hva som har vært de viktigste konsekvensene av granskningen, men dette har blitt avvist med henvisning til at anklagene er gjenstand for etterforskning/rettsprosesser.⁹¹

5 Etikkrådets vurdering

Basert på den foreliggende dokumentasjonen har Etikkrådet vurdert SPU's investering i Bombardier opp mot kriteriet for grov korrupsjon og annen grov økonomisk kriminalitet i retningslinjene for observasjon og utelukkelse. Etikkrådet vurderer ikke straffskyld, men om selskapet har opptrådt på en slik måte at det er en uakseptabel risiko for at selskapet har medvirket til eller selv har vært ansvarlig for grov korrupsjon eller annen grov økonomisk kriminalitet.

Rådets undersøkelser har vist at Bombardier eller selskapets datterselskap kan knyttes til korrupsjonsanklager eller -mistanker i seks land over et tidsrom på mer enn ti år. Alle sakene dreier seg om anklager om bestikklser eller mistenkelige transaksjoner via agenter, mellommenn eller samarbeidspartnere for å vinne kontrakter for Bombardiens datterselskap. Hvis man legger alle de rapporterte beløpene sammen, dreier det seg totalt om mer enn 100 millioner USD i antatte bestikklser eller mistenkelige transaksjoner.

På bakgrunn av disse sakene har Etikkrådet vurdert om det foreligger en uakseptabel risiko for at Bombardier i fremtiden vil bli involvert i tilsvarende handlinger. Et element i vurderingen er de bekymringene som OECD og Transparency International har gitt uttrykk for, når det gjelder Canadas begrensede håndhevelse av korrupsjon i utlandet. Videre tillegges korrupsjonsrisikoen i de land og bransjer der Bombardier opererer, vekt. Det viktigste er likevel hvordan selskapet har respondert på korrupsjonsanklagene, og i hvilken grad selskapet har iverksatt effektive tiltak for å forebygge, oppdage og reagere på korrupsjon.

I lys av etterforskningene og granskningene som Bombardier er gjenstand for, bør en kunne forvente en tydelig "tone fra toppen" i selskapet om at korrupsjon er uakseptabelt. Selskapets offentlige kommunikasjon om etterforskningene går først og fremst i retning av å avvise at

⁸⁹ The Globe and Mail, 10. mai 2019.

⁹⁰ Bombardier Inc., 2020: Financial Report – Fiscal Year Ended December 31, 2019, s. 225.

⁹¹ Henholdsvis brev fra Etikkrådet av 3. juli 2020 og brev fra Bombardier av 5. august 2020.

selskapet har gjort feil eller tatt for høy risiko. Selskapet har anført at det har gjennomført aktsomhetsvurderinger av sine samarbeidspartnere og kunder uten å finne forhold av betydning samtidig som offentlig tilgjengelig informasjon indikerer noe annet. Rådet har forståelse for at selskapet ikke vedkjenner seg juridisk ansvar så lenge dette ikke er fastslått gjennom endelig forlik, vedtak eller dom, men mener samtidig at selskapets reaksjon mangler en anerkjennelse av risikoen som agenter og andre samarbeidspartnere representerer i høyrisikoland.

I det omfattende materialet rådet har mottatt, foreligger det så vidt Etikkrådet kan se, bare én uttalelse fra selskapets toppledelse fra 2014 som tydelig kommuniserer en nulltoleranse for korrupsjon. Etikkrådet mener at tonen fra toppen har stor betydning for kulturen som utvikler seg i et selskap, og at fraværet av tydelige utsagn fra toppledelsen i denne situasjonen innebærer en for passiv tilnærming til korrupsjonsrisiko fra selskapets side.

Når det gjelder selskapets systemer og rutiner for å forebygge og avdekke korrupsjon, gir Etikkrådets gjennomgang inntrykk av at en del elementer er på plass, men det er også en del som fremdeles er uklart. Det er Etikkrådets inntrykk at de største forbedringene har kommet etter 2018, og særlig for Transportdivisjonen som nå er solgt. Mens opplæringsprogrammet etter Etikkrådets vurdering er i samsvar med internasjonale retningslinjer, har rådet merket seg at selskapet ikke har kunnet fremvise en overordnet vurdering av korrupsjonsrisiko eller en samlet, årlig plan for antikorrupsjonsarbeidet i den gjenværende flyvirksomheten.

Når det gjelder tredjeparter, gir informasjonen som Bombardier har delt med Etikkrådet om antall aktsomhetsvurderinger og avviste tredjeparter i henholdsvis transport- og flydivisjonen, en indikasjon på at disse systemene er operative. Rådet har også notert seg at selskapet i 2018 besluttet å fase ut bruken av salgsagenter, eller redusere disse til et minimum. Samtidig har rådet merket seg at selskapet fremdeles åpner for å engasjere salgsagenter på ad hoc-basis.

Så langt rådet kan se, synes Bombardiens retningslinjer for aktsomhetsvurderinger av tredjeparter i stor grad å være i samsvar med de krav som følger av internasjonale retningslinjer på området. Rådet har også merket seg selskapets forsikringer om at aktsomhetsvurderinger lenge har vært en sentral del av selskapets etterlevelsessystem, og at de har solide og standardiserte prosesser på plass for å sikre at disse undersøkelsene blir gjennomført på en ordentlig og enhetlig måte gjennom hele virksomheten. Den virkelige testen er imidlertid om systemet fungerer når det gjelder, altså om selskapet er villig til å ofre en stor kontrakt når risikoen egentlig er for høy.

Både når det gjelder den innflytelsesrike familien i Sør-Afrika, Multiserv og TSR, har rådet merket seg at det er et stort avvik mellom hva selskapet selv har opplyst, og den informasjonen rådet har hentet inn fra andre kilder. Etikkrådet mener at dette avviket indikerer manglende effektiv implementering av aktsomhetsvurdering av tredjeparter.

Etikkrådet har notert seg at Bombardier også lenge har hatt et varslingsystem og varslingsrutiner på plass, inklusive muligheter for anonym varsling, og at selskapet har et eget team for oppfølging og granskning av alle anklager om mulige uregelmessigheter, inkludert korrupsjon. Dette er viktig, men rådet legger størst vekt på at selskapet kan vise hvordan varsler blir fulgt opp i praksis.

Rådet legger vekt på at selskapet i 2015 og 2016 mottok flere interne varsler knyttet til Aserbajdsjan-prosjektet. Så vidt Etikkrådet har forstått, startet selskapet likevel ikke sin granskning av forholdene før svensk politi åpnet sin etterforskning høsten 2016. Selskapet har heller ikke opplyst at dette ennå har fått noen konsekvenser for noen av de involverte i selskapet. Et sentralt element i et effektivt anti-korrupsjonsprogram er etter Etikkrådets syn

evnen til å reagere adekvat på varsler, herunder å gjennomføre granskninger samt implementere korrigerende tiltak.

Samlet sett gir dette etter rådets syn ikke betryggende sikkerhet for at Bombardier har iverksatt tilstrekkelige tiltak for å forebygge, avdekke og håndtere korrupsjon. Dette tilsier i utgangspunktet at risikoen for medvirkning til korrupsjon også i fremtiden må anses som uakseptabelt høy. Når Etikkrådet likevel ikke tilrår å utelukke Bombardier fra SPU, men å sette selskapet til observasjon, skyldes dette at Bombardier i 2021 solgte ut transportdivisjonen som flertallet av anklagene og mistankene knytter seg til. I forhold til den gjenværende flyvirksomheten var transportdivisjonen i langt større grad involvert i store offentlige anskaffelsesprosjekter, noe som innebærer en høyere korrupsjonsrisiko. Selv om Bombardier fremdeles er et globalt selskap som vil kunne operere i mange krevende markeder med høy risiko for korrupsjon, mener Etikkrådet at det er tvil om utviklingen fremover i tid. Etikkrådet mener på denne bakgrunn at det er grunn til å observere utviklingen fremover i tid, jf. retningslinjene § 6 femte ledd.

Rådet vil i observasjonsperioden følge med på utviklingen i pågående korrupsjonssaker, og observere Bombardiens antikorrupsjonsarbeid blant annet gjennom dialog med selskapet. Dersom det avdekkes ytterligere grove korrupsjonstilfeller eller annen form for grov økonomisk kriminalitet i selskapets virksomhet fremover, eller dersom selskapet ikke kan vise at det gjør nok for å forhindre, avdekke og håndtere korrupsjon og annen økonomisk kriminalitet i sin virksomhet, vil vilkåret for å anbefale utelukkelse av selskapet fra SPU kunne være oppfylt.

6 Tilrådning

Etikkrådet tilrår å sette Bombardier Inc til observasjon på grunnlag av en uakseptabel risiko for at selskapet medvirker til grov korrupsjon.

Johan H. Andresen
Leder

(Sign.)

Svein Richard Brandtzæg

(Sign.)

Cecilie
Hellestveit

(Sign.)

Siv Helen Rygh
Torstensen

(Sign.)

Trude Myklebust

(Sign.)